

پژوهش‌های تاریخی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۴۳-۵۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱۲/۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۳/۳

مقاله پژوهشی

نقش یهودیان در تجارت برده در ایران قرون نخستین اسلامی

حسن رمضان پور، دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

ramazanpour.history@gmail.com

محمدتقی ایمان پور،*، استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

mimanpour@hotmail.com

جواد عباسی، دانشیار بازنشسته تاریخ ایران اسلامی، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

jahistorian@gmail.com

چکیده

تاجران یهودی در ایران قرون نخستین اسلامی، بیشتر به تجارت برده شهرت داشتند. همچنین جغرافیایانویسان قرون نخستین، از گروهی تجار یهودی به نام راذانی‌ها نام می‌برند که به نقاط مختلف سفر می‌کردند و به تجارت برده مشغول بودند. آنها بردگان را از اروپا به سمت بیزانس و از آن طریق، به جهان اسلام حمل کردند و باعث رشد و ترقی این تجارت، در این دوره تاریخی شدند. به نظر می‌رسد جنگ‌های مختلف در اروپا و آسیا که به اسارت مردم از دو طرف در طی این جنگ‌ها منجر می‌شد، بر مسئله تجارت برده، تأثیرگذار بوده است و تاجران یهود با خرید و فروش این اسرا، سهم زیادی در گسترش این تجارت داشته‌اند. در هر حال، به‌رغم رونق تجارت برده در دوره بحث‌شده، این موضوع بازتاب زیادی در منابع تاریخی این دوره نداشته و حتی در پژوهش‌های جدید نیز، کمتر بررسی شده است؛ بنابراین پژوهش حاضر درصدد است تا با استفاده از منابع قدیم و مرتبط و به شیوه توصیفی - تحلیلی، نقش تاجران یهودی را در تجارت برده در ایران قرون نخستین اسلامی تا پایان سده چهارم هجری مطالعه کند. برای این منظور، تلاش خواهد شد تا با استفاده از شیوه مطالعات تاریخی، داده‌های تاریخی از منابع کتابخانه‌ای گردآوری و دسته‌بندی و در نهایت یافته‌های پژوهش، بیان شود.

واژه‌های کلیدی: یهودیان، تجارت برده، راذانی، ایران، قرون نخستین اسلامی.

* نویسنده مسئول

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

[10.22108/JHR.2023.136804.2496](https://doi.org/10.22108/JHR.2023.136804.2496)

مقدمه

تجارت برده در قرون نخستین اسلامی، موضوعی است که هنوز به درستی ابعاد آن مطالعه نشده است. منابع و گزارش‌های تاریخی تا حد زیادی، نسبت به موضوع بردگان و تجارت برده در این دوره ساکت‌اند؛ با این حال منابع جغرافیایی، به تاجران برده، از جمله تجار یهودی در دوره زمانی بحث شده اشاره‌هایی داشته‌اند که بیشتر در بحث تجارت برده، نام تجار یهودی زیاد به چشم می‌خورد. اطلاعات ما درباره تاجران یهودی برده، بر پایه گزارش‌های ابن خردادبه، جغرافیایانویس قرن سوم هجری و ابن فقیه همدانی، مورخ و جغرافی‌دان اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری است که از گروهی با عنوان راذانی (یا راهدانی / رادان) نام می‌برند که ظاهراً نقش عمده‌ای در تجارت برده داشته‌اند. روایات موجود در این منابع، ما را به این امر رهنمون می‌کند که نقش یهودیان در تجارت برده، انکارنشده است؛ از این رو پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که تاجران یهودی در تجارت برده، در ایران در قرون نخستین اسلامی، چقدر نقش داشتند؟ فرضیه نویسندگان این است که از قرن اول تا چهارم هجری / قرن هفتم تا دهم میلادی، یهودیان هم در ایران و هم در دیگر نقاط جهان، فعالانه در تجارت برده مشارکت داشتند و بر رونق برده‌داری و تجارت برده این دوره، تأثیرگذار بودند. پژوهش حاضر با هدف روشن کردن نقش یهودیان در تجارت برده، در قرون نخستین اسلامی، تلاش دارد تا گزارش‌های موجود در منابع را ارزیابی و اطلاعات دقیق‌تری را ارائه کند. این پژوهش برای دستیابی به اهداف مدنظر، از روش پژوهش تاریخی بهره می‌گیرد و با گردآوری داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای و دسته‌بندی آنها به شیوه توصیفی - تحلیلی، یافته‌های پژوهش را بیان می‌کند. لازم به

یادآوری است که منظور نویسندگان از ایران در قرون نخستین اسلامی، تقریباً همان ایران عصر ساسانی (به جز منطقه عراق و بین‌النهرین)^۱ است و ایران عصر ساسانی، شامل فلات مرکزی ایران، خراسان و سرزمین ماوراءالنهر است که دو منطقه اخیر، به خصوص به دلیل فعالیت سلسله‌های ایرانی، مانند طاهریان و سامانیان و قرارگرفتن بر سر شاه‌راه‌های تجاری ابریشم و ادویه، همچنین همسایگی با مناطق برده‌خیز مانند ترکستان، در تجارت برده، حائز اهمیت‌اند. محدوده زمانی پژوهش، چهار قرن نخست هجری، یعنی تا پایان سلسله سامانیان در شرق ایران، در نظر گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

هرچند پژوهشگرانی که درباره اقتصاد و تجارت و به صورت خاص تجارت برده توسط تجار یهودی در ایران و جهان اسلام در قرون نخستین اسلامی کار کرده‌اند، به تجار یهودی راذانی اشاراتی داشته‌اند؛ اما آنها به نقش فعال یهودیان در تجارت برده در جهان اسلام، به خصوص در ایران و در قرون هفتم تا یازدهم میلادی / اول تا چهارم هجری، کمتر توجه کرده‌اند.

در هر حال، محققان از قرن نوزدهم میلادی در دایره‌المعارف‌ها، مجلات و نیز در کتاب‌های مختلف، به موضوع تجارت برده در دوره مدنظر علاقه نشان داده‌اند. مطالعات آنها به خصوص در قرن بیستم، نظریه ایجاد شبکه تجارت برده را توسط یهودیان در قرون وسطای اولیه، پایه‌گذاری کرد. رابینو ویتس (Rabinowitz) (۱۹۴۵) در مقاله‌ای با عنوان «مسیرهای راذانی‌ها»، تجارت راذانی‌ها را در قرن نهم

۱. بین‌النهرین از همان روزهای اولیه فتح، به شهرهای پادگانی تبدیل و با گذشت زمان اندک، عربیزه و از ایران جدا شد.

ایجاد شبکه تجاری یهودیان را نتیجه انقلاب عباسیان و زندگی مسالمت‌آمیز یهودیان در میان مسلمانان قلمداد می‌کند. هانا بارکر (Hannah Baeker) (۲۰۲۱) در مقاله‌ای با عنوان «تجارت برده در دریای سیاه، روسیه و اروپای شرقی» نیز، به نقش یهودیان راذانی در تجارت بردگان، به‌خصوص در اروپای شرقی و اسپانیا اشاره دارد. با این حال در پژوهش‌های موجود به‌طور خاص، تمرکزی بر پیگیری موضوع در ایران نشده است؛ از این رو مقاله پیش رو ضمن ارائه کلیاتی درباره تجارت برده در دوره مدنظر، نقش یهودیان را در این زمینه، با تأکید بر ایران بیان می‌کند.

تجارت برده

تجارت برده در گذشته‌های دور با ابهامات زیادی همراه و همچون فضایی مه‌آلود بوده و اطلاعات اندکی را در زمان از خود بر جای گذاشته است، به‌طوری که نمی‌توان به‌روشنی، کم و کیف آن را دریافت. فقط در بعضی از دوره‌های تاریخی، تا حدی اطلاعات درباره تجارت برده باقی مانده است و محققان علاقه‌مند به این موضوع، با استفاده از گزارش‌های موجود، در ارائه پیوستگی تجارت برده در زمان‌های مختلف گذشته، می‌کوشند. یکی از این دوره‌های تاریخی که در آن، اطلاعات درباره تجارت برده گسترش می‌یابد، قرون هفتم تا یازدهم میلادی/ اول تا چهارم هجری است که گزارش‌هایی راجع به این تجارت وجود دارد. در این دوره تجارت برده رونق داشت. با مقایسه تجارت برده در این دوره با دوره روم باستان، نتیجه گرفته می‌شود که در این دوره، تجارت برده نسبت به روم باستان گسترده‌تر است. هرچند کمبود منابع نومیدکننده است، می‌توان تصویری از مقیاس احتمالی تجارت برده را از اندک گزارش‌های موجود به دست آورد. بردگان در جهان

میلادی/ سوم هجری قمری بررسی کرده است و رونق کار آنها را نتیجه شرایطی می‌داند که برای یهودیان در عرصه تجارت فراهم آمد. او راذانی‌ها را به ستاره دنباله‌داری تشبیه کرده است که برای لحظه‌ای در آسمان تاریخ ظاهر و به‌سرعت ناپدید می‌شوند. موشه گیل (Moshe Gil) (۱۹۷۴) در مقاله خود با عنوان «تجار راذانی و سرزمین راذان»، با توجه به گزارش ابن خردادبه از یهودیان راذانی و ترجمه آن به فرانسوی توسط رینود (Reinaud) که پایه‌گذار تحقیقات بعدی در این زمینه شد، موضوع راذانی‌ها و منشأ آنها را بررسی کرده است، او تلاش دارد تا راذانی‌ها را برآمده از جغرافیای جهان اسلام و نه اروپا معرفی کند. پژوهش بعدی، مقاله‌ای است از والتر جی. فیشر (Walter J. Fischel) (۱۹۵۲) با عنوان «تجار یهودی که راذانی نامیده می‌شوند»^۱ که طی آن، کتابی را از رابینوویتس نقد می‌کند و مطالب آن را که معتقد به شبکه سراسری یهودیان است، فاقد دقت و عاری از حقیقت می‌داند. کتاب بعدی نوشته میخائیل توچ (Michael Toch) (۲۰۱۳) است که او نیز همچون گیل و فیشر، در صدد باطل کردن نظریه سیطره یهودیان بر تجارت برده، در قرون هفتم تا یازدهم میلادی است. او در کتاب خود با عنوان *تاریخ اقتصادی یهودیان اروپا*، فصلی را به تجارت برده اختصاص داده است و در سرتاسر این فصل، نظریه ایجاد شبکه سرتاسری تاجران یهودی را در تجارت برده رد می‌کند. پیتر فرانکوپن (Peter Frankopen) در کتاب خود با عنوان *راه‌های ابریشم: تاریخ جهان از دیدگاهی نو*، به تجارت برده توسط تاجران یهودی، اشاره داشته است. عبدالوهاب مسیری (۱۳۸۳) در *دیره‌المعارف یهود، یهودیت و صهیونیسم*، درباره تجارت برده‌ای بحث کرده است که یهودیان و عمدتاً راذانی‌ها آن را انجام می‌دادند. او

اسلام، به مانند همتایانشان در امپراتوری روم، همه‌جا بودند (فرانکوپن، ۱۴۰۰: ۱۱۰ - ۱۰۹). تجارت برده بین منطقه‌ای — و فراتر از آن، بین قاره‌ای — نمی‌توانست بدون یک ایده مشترک درباره آن چیزی اتفاق بیفتد که معامله می‌شود. به نظر می‌رسد همه جوامع در اوراسیا، آفریقا و آمریکا، شامل یک یا چند گروه آسیب‌پذیر و عملاً واجد شرایط برده‌داری بودند (Perry others, 2021: 2/ 10 - 12). تجارت برده اساساً در تمام این دوران، مبتنی بر تجارت از مسیر خشکی و زمینی بود؛ اگرچه بیشتر از مسیرهای رودخانه‌ای پیروی می‌کرد. استثناهای مهم، البته دریاهای ایرلند و شمال، مدیترانه، دریای خزر و دریای سیاه و اقیانوس هند بودند که همگی تجارت برده داشتند (Idem). جنگ‌های بر خشکی، تنها منبع برده‌گیری نبوده است، بلکه دزدی دریایی نیز به نیت کسب برده انجام می‌شد (Gordon, 1989: 105). جنگ‌ها در قرون هفتم تا یازدهم میلادی در نقاط مختلف جهان وسعت یافت و بر مناسبات برده‌داری تأثیر گذاشت.

علل و عوامل مختلفی را می‌توان درباره رونق تجارت برده در این دوره برشمرد. یکی از آنها، گسترش برده‌گیری در اروپا و دیگر مناطق مختلف است و دومی، تقاضا در سرزمین‌های اسلامی است که بازار خرید بردگان مختلف بود و سوم، می‌توان نقش تجار برده را در رونق تجارت برده نام برد. پس از روی کار آمدن عباسیان در سال ۷۵۳ میلادی/ ۱۳۲ ه.ق، دولت جدید، خود را از جریان پیوسته اسیران جنگی محروم یافت؛ اما با وجود این، بسیاری از ثروت شرق مدیترانه را در اختیار داشت. آنها با برقراری صلح با همسایگانی مانند خزرها، توانستند راه‌های تجاری را باز کنند و از طریق خرید به‌جای اسارت، بردگانی را از دیگر نقاط جهان به دست

آورند. در این دوره قبایل اسلاو روس در اروپای شرقی، طی جنگ‌هایشان با ساکسون‌ها اسیر می‌شدند یا اسیر می‌گرفتند و تاجران برده، اسیران را به شکل برده، به سرزمین اسلامی منتقل می‌کردند (زیدان، ۱۳۸۹: ۸۸۷). کتاب *احسن التقاسیم*، بردگان سفید را این‌گونه وصف می‌کند: «خدمت‌گزاران سفید نیز دو گروه‌اند: صقلیان که سرزمینشان در پشت خوارزم است، ولی ایشان را به اندلس می‌برند و اخته می‌کنند و از آنجا به مصر و روم می‌آورند و به شام و اقور (کردستان) نیز می‌رسند، ولی اکنون در اثر خرابی مرز، بند آمده است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۳۴۸). ابن فضلان (۲۵۳۵ش) نیز در سفر خود و بازدید از مناطق اسلاونشین، از آداب برده‌فروشی آنها گزارشی به دست داده است که غذای مخصوصی به کنیزان اسلاوی می‌دادند تا فربه شوند و خریدار داشته باشند. اقوام ساکن در اسکاندیناوی همچون وایکینگ‌ها در برده‌گیری آوازه داشتند و این سودای برده‌فروشی همه اروپا را در بر گرفته بود (Downham, 2009: 15 - 17; Webb, 2020: 19). یکی از محققان در این باره می‌نویسد: «چنان اشتیاق فراگیری به سودجویی از برده‌فروشی وجود داشت که افزون بر اسکاندیناوی‌هایی که از حکام محلی پروانه چپاول و برده‌گیری از نواحی جدید می‌گرفتند، دیگرانی هم بودند که یکدیگر را به بردگی می‌گرفتند» (فرانکوپن، ۱۴۰۰: ۱۰۹). در سده نهم از محل واردات برده پول، واردات به اروپا تأمین می‌شد. ابریشم و ادویه و موادی که رفته‌رفته در منابع به اسم تجملات پرترفدار یا داروهای ضروری از آنها یاد می‌شود، با خرید و فروش برده تأمین هزینه می‌شد (همان، ۱۱۱؛ لوئیس، ۱۳۹۱: ۱۸۱).

در دوره اسلامی، پس از روی کار آمدن عباسیان، اهتمام خاصی به تجارت شد و تجارت برده نیز رونق گرفت (متز، ۱۳۸۸: ۵۱۰ - ۵۰۷؛ Barker, 2021: 2/

(Murray Gordon) (1989) می‌نویسد: «اسلام، با تحریم نکردن برده‌داری، انگیزه فوق‌العاده‌ای به رشد آن داد و در نتیجه، جرقه توسعه تجارت برده بین قاره‌ای را برانگیخت. در ابتدا، بیشترین تعداد برده از طریق فتوح نظامی در آسیای مرکزی، آفریقا و اروپای شرقی به دست آمد. فتوح متناوب اسلام که در قرون وسطی ادامه یافت، جریان تقریباً پایان‌ناپذیری از اسیران مرد و زن را به وجود آورد که بسیاری از آنها برده شده بودند. جذابیت به دست آوردن برده برای بسیاری از مؤمنان، دلیلی قانع‌کننده برای شروع جهاد به‌عنوان یک ضرورت دینی، برای گسترش مرزهای اسلام شد.»

از طرفی اروپایی‌ها، به‌ویژه در اوایل قرون وسطی، علاقه شدیدی به فروش برده به کشورهای مسلمان داشتند. بازرگانان مسیحی در ونیز، در فروش برده نقش داشتند و این امر، خشم پاپ را برانگیخت. در آن زمان، اگرچه ونیز تحت حاکمیت اسمی بیزانس بود، که این نوع تجارت را ممنوع می‌کرد، بازرگانان مبتکر به آن توجهی نکردند (Ibid, 106). برخی از افراد، به نقش تجار روسی، اسلاوی و خزری در تجارت برده اشاره کرده‌اند (ابن فضلان، ۲۵۳۵: ۱۱۵ - ۸۹). همچنین پس از بررسی نقش روس‌های وایکینگ در تجارت برده، نوشته شده است: «تنها روس‌های وایکینگ نبودند که از تقاضای تقریباً سیری‌ناپذیر برای برده سود می‌بردند: تاجران وردون (در فرانسه) از فروش خواجه، معمولاً به مسلمانان پول کلانی به جیب می‌زدند» (فرانکوپن، ۱۴۰۰: ۱۱۲ - ۱۱۱). به استناد منابع عربی این دوره، تاجران یهود هم، در فروش «دختران و پسران نوجوان» دست داشتند. نیمه‌های سده دهم م/چهارم قمری، پراگ مرکز تجاری عمده‌ای بود که روس‌های وایکینگ و بازرگانان مسلمان را برای خرید و فروش قلع و پوست

۱۰۷). پیش از آن نیز اعراب مسلمان با انگیزه‌های اقتصادی، نیروهایشان را بر فتح راه‌های تجاری و مراکز تجاری مهم متمرکز کردند (فولتس، ۱۳۹۹: ۸۵). فتوح، سبب گسترش برده‌داری مسلمانان شد. با کاهش جنگ‌ها و فتوح، تأمین برده از طریق تجارت ممکن شد. مناسبات برده‌داری به قدری وسعت یافته بود که برای مثال در بغداد، محله‌ای به نام سرای بردگان وجود داشت و سامرا نیز دارای بازار بردگان بود (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۲۰ و ۳۱). در کوفه بازار بردگان اختصاصی وجود نداشت؛ اما آنها را در بازار چهارپایان می‌فروختند (براقی، ۱۳۸۱: ۱۹۲). بسیاری از بردگانی که در اروپا اسیر می‌شدند، در سرزمین‌های اسلامی به فروش می‌رسیدند؛ برای مثال، قربانیان حملات وایکینگ‌ها در بغداد فروخته می‌شدند (Perry, 2021: 2/ 11). در گزارش جغرافیایانویسان اسلامی قرون سوم و چهارم نیز، گزارش‌های فراوانی از ورود بردگان زنگی، اسلاوی، ترک، نوبی، حبشی، هندی و غیره ذکر شده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۳۳؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۹۳؛ ابن فقیه، ۱۳۷۹: ۱۰۷؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۷/۲ - ۴۷۶). مناسبات برده‌داری و تجارت آن به قدری زیاد بود که یک باب از قابوس‌نامه در آداب خریدن برده نگاشته شده است (عنصرالمعالی، ۱۳۸۳: ۱۲۰ - ۱۱۱). برخی نیز تجارت برده را به جهان اسلامی منحصر دانسته و نوشته شده‌اند: «خرید و فروش انسان به تعداد و مسافت زیاد، به‌طور کلی از پدیده‌های دوره اسلامی و از طنز تلخ تاریخ، حاصل اثرات انسانی شریعت اسلامی است. در امپراتوری‌های کهن، حتی در دوران اولیه مسیحیت، توده عظیم بردگان بیشتر استخدام محلی بود» (برنارد لوئیس، ۱۳۹۱: ۱۸۱). تمدن اسلامی درگیر تجارت برده بود و مقصد مناسبی برای فروش بردگان به حساب می‌آمد. مورای گوردون

و آدم جذب می‌کرد و شهرهای دیگری در بوهوم، مراکز خرید آرد و جو و ماکیان بودند و همچنین برده به نوشته مسافر یهودی، قیمت معقولی هم داشت (متر، ۱۳۸۸: ۸۹ - ۱۸۸). با این حال، نام تجارت برده در این دوره، بیشتر با نام یهودیان گره خورده بود.

راذانی‌ها

ابتدا لازم است اشاره کنیم که راذانی‌ها از کجا برخاسته‌اند و یا وجه تسمیه آنها چه بوده است. نام راذان، رازان، زاذان و راذکان اسامی شهرها و مناطقی است در عراق (کاتب بغدادی، ۱۹۸۱م: ۱۶۰؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۶؛ حموی، ۱۳۸۰: ۲/ ۴۸۹؛ حازمی، ۱۴۱۵ق: ۱۰۵)، نزدیکی اصفهان و در بخش بازرگانان آن (حازمی، ۱۴۱۵ق: ۱۰۵؛ حموی، ۱۳۸۰: ۲/ ۴۹۰)، حوالی هرات (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۶۷۷؛ ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۰۷)، اطراف مدینه که منتسب به راذانیه عراق بودند (حموی، ۱۳۸۰: ۲/ ۴۹۰؛ صبری پاشا، ۱۴۲۴ق: ۴/ ۹۰۶). نزدیک طوس (حموی، ۱۳۸۰: ۲/ ۴۹۰) نزدیک بروجرد (حازمی، ۱۴۱۵ق: ۱۰۵؛ حموی، ۱۳۸۰: ۲/ ۴۹۰) در نزدیکی رقه مصر (حازمی، ۱۴۱۵ق: ۱۰۵)، دروازه‌ای از شهر قیروان (عودی، ۱۳۹۳: ۱۹/ مدخل راذانیه) و مناطقی در نقاط مختلف که در منابع ذکر شده است. البته عده‌ای آنها را به مناطقی از اروپا منتسب می‌کنند که گفته می‌شود واژه راذانیه از واژه لاتین Rhodanus رود رون گرفته شده است و اینان، تجار دریانورد یهودی اهل اروپای غربی بوده‌اند (همانجا، Gil, 1974: 301-302). پایگاه اصلی راذانی‌ها در گل رومی، در آرل و مارسی متمرکز بود. آنها به‌خصوص برده‌فروشی می‌کردند و عملیات وسیعی را در ورودون در خواجه‌کردن این بردگان انجام می‌دادند. همین اشتغال راذانی‌های یهودی در برده‌فروشی بود که میان آنها و خزران ترک

شمال ناحیه دریای مازندران رابطه برقرار می‌کرد. این ناحیه محل نقل و انتقال اسلاوهای اسیر بود (فولتس، ۱۳۸۵: ۱۲۹). برخی از محققان راذانیه/ راذانیه را از واژه راه‌دان به معنای کسی مشتق می‌دانند که راه‌بلد است (Rabinowitz, 1945: 257؛ عودی، ۱۳۹۳: ۱۹/ مدخل راذانیه). در هر حال، نام راذانی‌ها در ارتباط با ایران، ابتدا در گزارش ابن خردادبه آمده است و ایشان نقل می‌کند که:

«مسیر راه بازرگانان یهودی راذانیه که به زبان‌های عربی، فارسی، رومی، فرنگی، اندلسی و صقلی سخن می‌گویند و از مشرق تا مغرب و از مغرب تا مشرق از راه دریا و خشکی سفر می‌کنند، از مغرب بنده و کنیز و دیباج و خز و فرا و سمور و شمشیر آورده و سوار بر قایق به دریای غربی وارد و از فرما خارج می‌شوند و کالاهای خود را بر پشت گرفته تا دریای قلمز می‌برند و این فاصله بیست و پنج فرسخ می‌باشد؛ سپس در ساحل شرقی قلمز به کشتی نشسته، تا جبار و جده و بعد به سند و هندوچین می‌روند و از چین مشک و عود و کافور و دارچین و غیره را با خود حمل می‌کنند تا آنکه به قلمز بازگردند و از آنجا به فرما حمل نمایند؛ سپس از دریای غربی به کشتی نشسته و شاید هم با کالاهایشان به قسطنطنیه تغییر مسیر بدهند و آن را در روم به فروش رسانند و شاید هم با امتعه خویش، به جانب سرزمین فرنگ سفر کرده و - کالاهایشان را آنجا بفروشند و اگر بتوانند کالا را از فرنگ، دریای غربی به انطاکیه می‌برند و سپس سه منزل را در خشکی راه رفته، از طریق رودخانه فرات تا بغداد می‌روند، آنگاه وارد دجله شده تا ابله می‌روند و از ابله به عمان و سند و هند و چین و تمامی آنها به یکدیگر مربوط است» (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۴۶ - ۱۴۵).

بر طبق این گزارش، مسیر رفت و آمد راذانیه،

کرده‌اند، راذانی‌ها را پدیده‌ای منحصر به فرد می‌دانند که به این ترتیب مانند ستاره دنباله‌داری در آسمان، در صفحات تاریخ ظاهر می‌شوند تا برای لحظه‌ای، همه نگاه‌ها را به خود خیره کنند و به سرعت ناپدید شوند (Rabinowitz, 1945: 253-254).

گزارش ابن خردادبه و ابن فقیه، از یک گروه متنفذ خبر می‌دهد که شبکه‌های مختلفی داشته است. به نظر ریچارد فولتس، سوداگران یهودی در دوره اسلامی که به راذانیه (راذانیه) معروف بودند، پایگاه ممتازی داشتند که به آنها اجازه می‌داد در بین جهان‌های مسلمان و مسیحی آزادانه سفر کنند؛ اما به نظر می‌رسد خاستگاه نظام راذانی، دست‌کم به چند قرن قبل از آمدن اسلام می‌رسد، چون زمانی که ذکر راذانی‌ها در نوشته‌های مسلمانان می‌آید، این نظام، بسیار توسعه یافته بود. منابع لاتین گویا نشانگر آن‌اند که آنها از قرن‌های پیش، تجارت مدیترانه یهودیان از غرب و شامیان / سوریان و از شرق بیزانسی را در دست داشتند. حد گسترده این اجتماعات و این واقعیت که آنها با یکدیگر در ارتباط بودند، با ذکر بسیاری از محل‌ها تأیید می‌شود که در ادبیات رسپونسای گائونی آغاز شده در قرن هشتم، به آن‌ها اشاره شده است (فولتس، ۱۳۸۵: ۱۳۰-۱۲۸). فتوح مسلمانان سبب شد تجارت برای یهودیان راذانی آسان شود و یکسان شدن قلمرو، این امر را میسر کرد: «فتوح مسلمانان نتیجه دیگری داشت که باعث تسهیل تجارت میان یهودیان جهان اسلامی شد. اقتدار رئیس سیاسی یهودیان بابل، رأس الجالوت، حداقل با مرزهای خلافت اسلامی همخوانی داشت. در حالی که اقتدار رهبران روحانی، جاؤون، حتی بیشتر بود. مزایای تجاری یهودیان تا حد زیادی به وحدت یهودیت و همچنین به وجود جوامع یهودی در تمام مسیرهایی که راذانی‌ها طی می‌کردند و این وحدت

نقاط مختلفی را در بر می‌گرفته است که آنان به زبان‌های مختلفی سخن می‌گفتند و در همین روایت، مشخص شده است که همه آنها با یکدیگر در ارتباط بوده‌اند و این امر ایده تجارت شبکه‌ای یهودیان را تقویت می‌کند. هنگام توصیف شهر ری با کمی تغییر، نام آنها راه‌دانیه / راذانیه ذکر شده است:

«ری راست هوای خوب و بناهای شگفت و آن دروازه تاجران و جایگاه فاجران است. ری عروس جهان است و شاه‌راه دنیا و میانجی خراسان و گرگان و عراق و طبرستان و در خلقت، بهترین سرزمین است. و آن راست سر و سربان و بازرگانی ارمینیه و آذربایجان و خراسان و خزر و بلاد برجان با آنجاست؛ زیرا بازرگانان از راه دریا، از مشرق به مغرب و از مغرب به مشرق، سفر کنند و دیبا و خز خوب از فرنگ به فرما آرند و از قلمز به دریا شوند. بدین گونه این کالاها را به چین ببرند و دارچینی و مامیران و همه کالاهای چین را تا به قلمز آورند؛ سپس به فرما باز روند. اینان بازرگانان یهودند که راه‌دانیه‌شان گویند. زبان فارسی و رومی و عربی و فرنگی بدانند. از فرما بیرون شوند و مشک و عود و هرچه کالای فرنگی دارند، بفروشند. آنگاه به انطاکیه؛ سپس به بغداد و بعد به ابله شوند» (ابن فقیه، ۱۳۷۹: ۱۰۷).

به نظر می‌رسد ابن فقیه، عامدانه تجارت برده (غلام و کنیز) را، که ابن خردادبه به آن اشاره کرده بود، بررسی نکرده است. همین دو گزارش باعث شده است تا اطلاع ما از فعالیت گروه راذانی / راذانی بیشتر شود و مبنایی برای پژوهش‌های دوره معاصر قرار گیرد و به قول نویسنده مدخل «راذانیه»، غیر از این دو گزارش چیزی به دست نیامده است. بقیه مسائل درباره آنها با حدس و گمان است (عودی، ۱۳۹۳: ۱۹ / مدخل راذانیه). تقریباً تمام نویسندگانی که این قطعه را بررسی

دارد؛ اما به بردگی گرفتن افراد غیریهود و تجارت برده حرام دانسته نمی‌شود. در قرون وسطی، سرزمین‌های بت‌پرست‌نشین اسلاو، معدن اصلی برده اروپاییان بودند؛ زیرا دولت‌های مسیحی، برده‌کردن مسیحیان را حرام می‌شمردند. کاروان‌های یهودی برای برده‌گیری از سرزمین‌های اسلاو و انتقال آنها در رفت‌وآمد بودند. یهودیان بیش از هر گروه دیگری برای ایفای چنین نقشی آماده بودند. آنها به‌عنوان گروه‌های کارکردی واسطه، می‌توانستند شکاف‌های میان جوامع را پر کنند و این تجارت کالای انسانی را انجام دهند. یهودی‌بودن آنها باعث می‌شد در عین برخورداری از حمایت و همکاری، بتوانند بین سرزمین‌های اسلامی و مسیحی نیز رفت و آمد کنند و بردگان مسیحی را در جهان اسلام و بردگان مسلمان را در سرزمین‌های مسیحی، به فروش برسانند. شمار زیادی از تاجران یهودی در قرون وسطی تا قرن پانزدهم میلادی، به تجارت برده مشغول بودند (مسیری، ۱۳۸۳: ۲ / ۳۰۵ - ۳۰۴). لوس بولنوا یهودیان را ملت بسیار جسوری می‌داند که در آن زمان، بخش مهمی از تجارت را در دست خود داشتند و باز هم به‌گونه‌ای انحصاری‌تر، در این شاخه تخصص یافته بودند (بولنوا، ۱۳۸۳: ۱۰۴ - ۱۰۳).

تجارت شبکه‌ای برده یهودیان

عده‌ای از پژوهشگران بر این عقیده‌اند که یهودیان در قرون وسطی در سرتاسر جهان، شبکه‌ای گسترده از تجارت برده را راه‌اندازی کرده و به‌ویژه، تجارت برده را در اختیار خود قرار داده بودند (Rabinowitz, 262 - 258: 1945؛ مسیری، ۱۳۸۳: ۲ / ۰۵ - ۳۰۴؛ فرانکوین، ۱۴۰۰: ۱۲ - ۱۱۰؛ Chaffee, 2018: 21).

ویل دورانت یادآور می‌شود که یهودیان بر بیشتر بخش‌های تجاری ایتالیا و اسپانیا تسلط داشتند و

سیاسی و تا حد زیادی معنوی بستگی داشت» (Rabinowitz, 1945: 257).

احتمالاً بردگان، اصلی‌ترین کالایی بودند که راذانی‌ها از غرب به شرق می‌بردند. با ممنوعیت شدید شرعی یهودیان از خرید و فروش بردگان مسیحی، سرزمین اسلاوها و بوهمی‌ها منبع بردگان شد (Ibid, 259). اشاره خواهد شد که تجارت برده میان غرب و شرق، بر عهده یهودیان و خاصه، راذانیه بود و نام راذانیه بیش از هر چیزی با تجارت برده، همزاد شده است.

یهودیان و تجارت بردگان

چنان‌که در مقدمه بیان شد، نقش یهودیان در تجارت بردگان، مناقشات زیادی را در بر داشته و همین امر موجب شده است تا مطالعات درباره آنها توسعه یابد. گزارش‌های جغرافیایان یوسان مسلمان مانند ابن خردادبه، ابن حوقل، ابن فقیه، مقدسی و دیگران به همراه اسناد کشف‌شده در کنیسه‌های قدیمی، از جمله در قاهره و همچنین مدارکی از اروپای قرون وسطی، نشان از درگیر بودن یهودیان در تجارت برده دارد.

در منابع دینی، به یهود برده‌داری توجه شده است. در تورات آمده است که اگر زن یا مرد عبری بدهکاری، به بردگی گرفته شود، مدت بردگی او شش سال خواهد بود و سال هفتم باید او را آزاد کرد (عهد عتیق، ۱۳۹۴: ۶۵۶). اگر برده‌دار به برده‌داری همسری می‌داد، او و فرزندان حاصل از این پیوند، برده مالک باقی می‌ماندند. قانون یهود به والدین اجازه می‌داد که فرزندان خود را به بردگی بفروشند تا بدهی خود را برآورده کنند و این راه، منبع اصلی برده‌داری در میان عبری‌های باستان بود. (Freeman, 71 - 72: 2019). در دین یهود، هیچ یهودی نمی‌تواند بیش از شش سال، یهود دیگری را به بردگی نگه

سخن می‌گویند. در تجارت برده، به علت سود کلانش، تنها بردگان اروپایی نبودند که به شرق برده می‌شدند. سوداگران مسلمانی که در این تجارت شریک بودند، به سرزمین‌های اسلاو هجوم می‌بردند و برده می‌گرفتند. اگرچه در گزارش تصریح می‌شود که «مردانگی آنها دست نخورده می‌ماند و بدن آنها آسیب نمی‌دید» (فرانکوین، ۱۴۰۰: ۱۱۲). تجار یهودی با کمال بی‌رحمی، کودکان را به کشتارگاه بردگان می‌بردند و اخته می‌کردند، بسیاری زیر عمل جراحی می‌مردند، مابقی نیز به اسپانیا می‌رفتند و به فروش می‌رسیدند. پس از آنکه حجاب در اسلام سخت شد و حرمسرا توسعه یافت، شماره خواجه‌گان بیش از پیش فزونی یافت و بازرگانانی که بیشترشان یهودی بودند، به اخته کردن بردگان مشغول شدند، بهای گزافی را برای آنها تعیین کردند و کارگاه‌ها و دستگاه‌های متعددی برای اخته کردن تأسیس شد که مشهورترین آن، مؤسسات وردون در ایالت لورن فرانسه بود (زیدان، ۱۳۸۹: ۸۸۹). همچنین درباره صقلیبیان - اسلاوها - نقل شده است:

«کشور [صقالبه] طولانی و گسترده است. . . . خراسانی‌ها (خوارزمی‌ها) بدان یورش می‌برند، از آن اسیر می‌گیرند، در حالی که نیمه شمالی آن توسط اندلسی‌ها مورد هجوم واقع می‌شود و به اسارت گرفته می‌شوند که آنها را در گالیسیا، فرانسه، لمباردی و کالابریا می‌خرند تا آنها را خواجه کنند و سپس آنها را با کشتی به مصر و آفریقا حمل می‌کنند. همه خواجه‌های صقالبه در جهان، از اندلس می‌آیند. . . . آنها در نزدیکی این کشور اخته شده‌اند. عملیات اخته کردن، توسط بازرگانان یهودی انجام می‌شود» (ابن حوقل، ۱۹۳۸م: ۱/ ۱۱۰).

البته عده‌ای از پژوهشگران تلاش می‌کنند که ایده تجارت شبکه‌ای یهودیان را به خصوص در تجارت

پیوند تجاری میان مسیحیان و مسلمانان، بر عهده آنان بود، روزگارشان رونق داشت و تجارت برده این نواحی، در انحصار تاجران یهودی بود (دورانت، ۱۳۷۳: ۸۰/ ۴ - ۴۷۳). تاجران یهودی که از ایالت پروانس فرانسه می‌آمدند، با لفظ مجرد و مطلق، «تاجران دریا» نامیده می‌شدند. طبق نوشته‌های جغرافی‌نویسان مسلمان، این تاجران بین شرق و غرب رفت و آمد می‌کردند. تجار یهود، تجارت برده را، که از اروپا می‌آمد، به خود اختصاص داده بودند. به سال ۳۵۲ ه.ق. شهر پراگ، بزرگ‌ترین بازار برده اروپا، مرکز رفت و آمد تجار مسلمان، یهودی و ترک بود که طلای بیزانس و انواع کالا را می‌آورد و پوست گورخر و انواع فلزات را می‌برد (متز، ۱۳۸۸: ۵۱۰ - ۵۰۸؛ Whitfield, 2018: 262). چنان‌که از گزارش زیر پیداست، یهودیان بردگان اسلاوی را به اسپانیا می‌بردند و آنها در آنجا اخته و به صورت خواجه وارد جهان اسلام می‌شدند.

«خدمت‌گزاران سفید نیز دو گروه‌اند: صقلیبیان که سرزمینشان در پشت خوارزم است، ولی ایشان را به اندلس می‌برند و اخته می‌کنند و از آنجا به مصر و روم می‌آورند و به شام و اقور (کردستان) نیز می‌رسند، ولی اکنون در اثر خرابی مرز، بند آمده است. درباره چگونگی اخته کردن ایشان، پرسش‌ها کردم و چنین نتیجه گرفتم که رومیان فرزندان را برای نگهداری (کلیسا) اخته می‌کنند تا به زنان نگرند و گشنگی ایشان را نیازارد و هرگاه مسلمانان بر ایشان دست می‌یافتند، این کودکان را از کلیسا بیرون می‌آوردند. صقلیبیان را نیز به شهری در پشت بجان که مردمش یهودیند، برده اخته می‌کنند» (مقدسی، ۱۳۶۶: ۲/ ۳۴۸).

منابع دیگری نیز از نقش بازرگانان یهود در آوردن «بردگان دختر و پسر» از اروپا و اخته کردن پسران

خود از مناطق یهودی‌نشین جهان مسکون آن زمان دیدن کرده و از تجارت و حضور گسترده یهودیان در مناطق تجاری یاد کرده است. او در سفر خود بیشتر از شهرهای بزرگ، تجاری و مهم عبور کرده و تعداد خانوارهای یهودیان و نیز محافل مذهبی‌شان را ذکر کرده است. سفر او از جنوب اسپانیا و از منطقه یهودی‌نشین نزدیک بارسلون شروع شده و در بیشتر نواحی اروپا، آسیا و آفریقا امتداد یافته است. بر طبق گزارش او، در شهرهای بزرگ اروپا، خانواده‌های زیادی از یهودیان ساکن بودند که بیشترشان ثروتمند و در امر تجارت دخیل بودند (تودلایی، ۱۳۸۰: ۵۴ – ۳۶). در جهان اسلام نیز گزارش تودلایی، دلالت بر حضور زیاد یهودیان دارد؛ به‌طور مثال در شهر تدمر دو هزار، در موصل ۷ هزار، در حله ۱۰ هزار، در کوفه ۷ هزار، در بصره ۱۰ هزار و در بغداد پایتخت خلافت عباسی، هزار خانواده یهودی تحت حمایت خلیفه زندگی می‌کردند (همان، ۱۰۱ – ۹۰).

در ایده‌ی تجارت شبکه‌ای یهودیان، دولت یهودی خزران نیز نقش مهمی داشته است. پژوهشگران نقش خزران را در تجارت بین اروپا و جهان اسلام کاملاً تأیید کرده‌اند و دولت خزران در قرون نهم و دهم میلادی بر سر شاهراه تجاری آن زمان قرار گرفته بود و اتل، پایتخت آن، کاملاً یک شهر تجاری به حساب می‌آمد (کستلر، ۱۳۶۱: ۵۷؛ دانلپ، ۱۳۸۲: ۱۹۸؛ Gil, 1974: 306). همچنین در قرن چهارم هجری/قرن یازدهم میلادی نوشته شده است: «[خزران] در یک سوی رودخانه دیگری است، در سمت دشت فراخ و دلگشا‌تر از آنچه برشمردیم. مردمش به کرانه دریا کوچ کرده بودند، ولی اکنون بدانجا بازگشته‌اند و مسلمان شده، یهودی‌گری را رها کرده‌اند» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۵۳۰) و در قسمت درآمد خزران نیز آمده است: «درآمد پادشاه از رصدگاه و ده یک تجارت

برده نادرست بدانند و آن را ساخته و پرداخته پژوهشگران سده نوزدهم و برآمده از دیدگاه‌های ضدیهودی جلوه دهند؛ از جمله این پژوهشگران، میخائیل توچ، موشه گیل و والتر فیشل‌اند. میخائیل توچ در کتاب خود، *تاریخ اقتصادی یهودیان اروپا*، پس از بررسی مطالب تئوری پردازان تجارت شبکه‌ای یهودیان در تجارت برده، بیان می‌کند که غیر از اسنادی مانند ناپل که نشان می‌دهد یهودیان در تجارت محلی برده نقش داشته و یا مانند افراد جامعه فقط برده خانگی داشته‌اند، مطلب خاص دیگری وجود ندارد که نشان از این تجارت گسترده باشد (Toch, 2013: 178 – 188). او به اتهاماتی اشاره می‌کند که آگوبارد لیون (Agobard of Lyon)، اسقف شهر لیون در دوره کارولنژی، در سال ۸۲۶ م، در رساله‌ای بر ضد یهودیان نوشت و به تجارت برده ایشان ایراد گرفت و آمولو (Amulo) جانشین او را پارانویای مذهبی می‌خواند که او نیز رساله‌ای بر ضد یهودیان نگاشت و خواستار حذف آنها شد (Ibid, 91). او همچنین هر گونه ارتباط میان تاجران برده را با اروپاییان، آن‌گونه نادرست می‌داند که نویسندگان مسلمان همچون ابن خردادبه و دیگران نوشته‌اند (Ibid, 183). همچنین او اطلاعات پیداشده در کنیسه قاهره را بی‌ارتباط با تجارت برده می‌داند و آنها را زندانیانی می‌داند که توسط دزدان دریایی گرفته شده و تاجر نبوده‌اند (Ibid, 198). با وجود این استدلال‌ها، مدارک موجود شاید در ذهن، تداعی یک تجارت گسترده شبکه‌ای را به وجود نیآورد، ولی نمی‌توان از آن به سادگی چشم‌پوشی کرد، به‌خصوص که منابع جغرافیایی اسلامی در همان دوره نگاشته شده است و نمی‌توان نویسندگان آنها را مغرض و ضدیهود خواند. ضمن اینکه بنیامین تودلایی، سفرنامه‌نویس یهودی در قرن ششم هجری/دوازدهم میلادی، در سفر طولانی

تجاری مهمی بودند که به قلمروی خزران می‌آمدند و از آنجا به بیزانس و خلافت اسلامی ارسال می‌شدند (کستلر، ۱۳۶۱: ۴۵ - ۱۴۳).

یهودیان در ایران

یهودیان از دوره باستان در سرزمین ایران حضور داشتند. در واقع پس از رهاکردن آنها توسط کوروش هخامنشی، عده‌ای از آنها در قسمت‌های مختلف ایران باقی ماندند و پیشه‌های مختلفی از جمله تجارت را اختیار کردند (فولتس، ۱۳۸۵: ۳۹). هنگام فتوحات اسلامی، افراد اقلیت‌های یهودی کشاورزی و دامداری کردند و بیشتر آنها مشاغل دستی داشتند؛ اما با پایان عصر اموی و شروع دوره عباسی، با توجه به آنچه مورخان انقلاب بازرگانی قرون هشتم و نهم میلادی/ دوم و سوم هجری می‌نامند، شرایط کاملاً تغییر کرد. انقلاب تجاری عباسیان باعث تغییر وضعیت یهودیان و سبب شد تا آنها به بازرگانی محلی و بین‌المللی و همچنین صرافی و رباخواری روی آورند. از معروف‌ترین بازرگانان بین‌المللی قرون هفتم تا دهم میلادی/ قرن اول تا چهارم هجری قمری، بازرگانان راذانی بودند. همه این عوامل، به ظهور یک طبقه یهودی واسطه (بزرگ و بانفوذ) منجر شد که بخش اساسی جامعه را تشکیل می‌داد. این طبقه بر عکس وضعی که در اروپا داشت، دارای یک کارکرد اقتصادی مشخص و منحصر به خود نبود، بلکه یک فعالیت اقتصادی مهم، ماندگار و بلندپایه را انجام می‌داد که قانونی و از سوی جامعه، به‌عنوان یک کل، پذیرفته شده بود؛ از این رو یهودیان مورد کشتار یا ستم‌هایی واقع نشدند که برضد آنها در اروپا انجام می‌شد (مسیری، ۱۳۸۳: ۴/ ۲۶۶). جایگاه بازرگانان در تمدن اسلامی، در گروه‌های یهودی نیز انعکاس پیدا کرد. چهره‌های بارز تجاری، ستون فقرات نخبگان

است که مردم بر طبق رسوم خود می‌پردازند. از خز و کرک گران‌بهای بلغار و صقالبه، مقدار فراوانی به خوارزم می‌برند، چه خوارزمیان زیاد بدانجا می‌آیند و با مردم آنجا جنگ می‌کنند و به غارت و اسیرکردن آنها می‌پردازند. خزران همیشه مرکز تجارت با روسیه بوده است و کالاهایی که بدانجا می‌آورند، به اندازه عشر اموالشان است. زبان خزران جزء زبان ترکی و فارسی است و با هیچ‌یک از زبان ملل دیگر همبستگی ندارد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۳۳ - ۱۳۱). درباره خزران گزارش دیگری هم آمده است که می‌گوید: «بازرگانان صقالبه (اسلاوها) از دورترین نقاط صقلبه، پوست روباه و خز آورند و به دریای روم آیند. حاکم روم، از آنان ده یک بگیرد؛ سپس از راه دریا تا سمکوش الیهود آیند، بعد به سوی صقالبه روند یا از دریای صقالبه، به رودی که آن را رود صقالبه (صقلی‌ها) گویند، شوند، تا به خلیج خزر رسند. حاکم خزر از آنان ده یک بگیرد. آنگاه به دریای خراسان روند. بدین سان چه‌بسا به گرگان آیند و همه کالاهایشان بفروشد و همه به ری آید» (ابن فقیه، ۱۳۷۹: ۱۰۸ - ۱۰۷). در سرزمین خزران و در پایتخت آن اتل، در محله سوداگران، بازرگانان از ملیت‌های گوناگون با یکدیگر دیدار می‌کردند (بولنوا، ۱۳۸۳: ۲۴۹). ریچارد فولتس می‌نویسد: «نخبگان خزر که به منافع تجاری حاصل از راذانی/ راذانی‌های از نظر پایگاه دینی ختشی، پی برده بودند، سرانجام یهودیت را پذیرفتند، اگرچه فرمانروای والا، خاقان و نیز بیشتر مردم عام، دین ترکی شمینی اصلی‌شان را حفظ کردند» (فولتس، ۱۳۸۵: ۱۲۹)؛ به این ترتیب، یهودی‌شدن خزران را به اهداف تجاری‌شان پیوند می‌دهد. گزارشی نیز در بخش تجارت برده وجود دارد که برده‌داری وسیع خزران را نشان می‌دهد (ابن فضلان، ۲۵۳۵: ۱۵ - ۱۱۴). بردگان از جمله کالاهای

دینی یهودی را تشکیل می‌دادند و بر آن اعمال نفوذ می‌کردند. می‌توان گفت این حلقه‌های یهودی در واقع شبکه‌های تجاری هم بودند. از طریق همین کانال‌ها، مکاتبات دینی، تجاری، سرمایه و فتاوی منتقل می‌شد. وجود یکپارچگی تمدن اسلامی سبب شد تا اقلیت‌های دینی از جمله یهودیان، بتوانند به تجارت و جابه‌جایی سرمایه‌ها و انتقال اندیشه‌های خود بپردازند و با جامعه اسلامی سازگاری یابند (همان، ۲۶۷).

در ایران دوره اسلامی، یهودیان در قسمت‌های مختلف ایران و به خصوص نقاط تجاری آن ساکن بودند. در خراسان و ماوراءالنهر، تعداد یهودیان را بسیار بیشتر از مسیحیان ذکر کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۴ / ۲ - ۴۷۳). شهری در خراسان با نام یهودیه یا یهودان در منطقه جوزجان و فاریاب وجود داشت (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۶۲؛ حدود العالم من المشرق الی المغرب، ۱۴۲۳ق: ۱۲۰). به جز یهودیه، همان‌طور که از نامش پیداست، محل یهودیان بوده است، شهر مهم خراسانی دیگر، بلخ بوده و یهودیان بسیاری داشته است. دو دروازه از هفت دروازه این شهر، یکی با نام دروازه هندیان و دیگری با نام دروازه یهودیان شناخته می‌شد (سید سجادی، ۱۳۸۳: ۳۲۲). بنا بر گزارش سفرنامه‌نویس یهود، بنیامین تودلایی، یهودیان زیادی در سرتاسر جغرافیای ایران ساکن بودند؛ برای مثال، او گزارش می‌دهد که خوزستان هفت هزار، منطقه یهودی‌نشین رودبار ۲۰ هزار، نهاروند ۴ هزار، همدان ۵۰ هزار، اصفهان ۱۵ هزار و شیراز ۱۰ هزار خانواده یهودی دارند و در شهرهای بزرگ و تجاری خیره در ساحل جیحون، ۸ هزار و سمرقند نیز ۵۰ هزار خانواده یهودی ساکن‌اند (تودلایی، ۱۳۸۰: ۱۲۷ - ۱۱۸). یهودیان در ایران واسطه کالا بودند و به دلیل این فعالیت با همه نقاط، حتی مغرب‌زمین ارتباط بسیار گسترده‌ای برقرار می‌کردند. در اصفهان محله‌ای

به نام آنها باقی مانده است و در بخارا و شوشتر و دیگر نقاط نیز، یهودیان در تجارت فعالیت داشتند (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲ / ۲۲۰). به تازگی عده‌ای سعی کرده‌اند استدلال کنند که سمرقند را در اصل، پناهندگان مهاجرنشین یهودی بنا کرده‌اند و اساس این ادعا، برخی ریشه‌شناسی‌های عامیانه (سمر + قند = شهر سامری) و شواهدی دیگر است (فولتس، ۱۳۸۵: ۴۰). بر اساس اسناد و مدارک، حضور یهودیان پیش از اسلام در ماوراءالنهر انکارناپذیر است. در بیشتر شهرهای بزرگ مانند بخارا و سمرقند، وجود محله یهودی‌ها و حتی شهری به نام یهودیه در بلاساغون، نشان از حضور درخور توجه و درازمدت یهودیان در ماوراءالنهر دارد؛ برخی شواهد باستان‌شناسی نیز این مسئله را تأیید می‌کند. دین یهودی یک آیین تبشیری نبود که فرارودیان را به سمت خود فراخواند، بلکه همیشه یک آیین قومی بود که مؤمنان به آن، در اجتماعات جداگانه‌ای در کنار ادیان دیگر، بیشتر از راه بازرگانی و صرافانی به حیات خود ادامه دادند. این اجتماعات در ایران شرقی، بیش از غرب این سرزمین بودند (شجاعی‌مهر، ۱۳۹۲: ۸۳ - ۱۸۲). در یکی از دره‌های بین غور و هرات که به نام تنگی ازو (به فتح تین، شاید از اب) مشهور و گذرگاه قدیم قوافل بین غور و هرات بود، کتیبه‌ای به رسم الخط عبری یهودی موجود و عبارت از ادعیه‌ای است که مسافران و گذرندگان از آن، آن را دره هولناک می‌خوانده‌اند و هرچند این کتیبه هنوز به‌طور کامل رمزگشایی نشده است، حدس می‌زنند که به زبان دری خواهد بود و حتی برخی عهد آن را بسیار قدیم‌تر از حلول اسلام تعیین کرده‌اند که این هم تأمل‌شدنی است (حبیبی، ۱۳۸۰: ۶۰۷). همچنین از یهودیان تاجر در غور و در دوره هارون‌الرشید نام برده می‌شود (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۱ / ۳۲۵). نام‌های عبری روی تکه‌های سفالینه

به وخامت گرایید. این وخامت در نتیجه تجزیه دولت عباسی در دوره دوم، به دولت‌های کوچک و امارت‌های گوناگون بود که به تجزیه گروه‌های یهودی نیز منجر شد. به دست گرفتن تجارت جهانی توسط شهرهای جنوبی ایتالیا و نیز شروع جنگ‌های صلیبی، بر سرنوشت یهودیان در جهان اسلام تاثیر گذاشت (مسیری، ۱۳۸۳: ۴/ ۲۶۸). از قرن چهارم هجری، گروه یهودیان تاجر، جای خود را به تجار شامی سپردند. تجار شامی مذکور در قرون وسطی در حوضه رود رن سکونت گزیدند و بیگانگان را از دریا‌های اسلامی بیرون راندند (متز، ۱۳۸۸: ۵۰۹ - ۵۰۸). دیگر اینکه وقتی ویژگی‌ها آیین مسیحیت را پذیرفتند، بر یهودیان در اسپانیا سخت‌گیری کردند (دورانت، ۱۳۷۳: ۴/ ۴۷۲). ضمن اینکه اسناد موجود در کنیسه^۱ قاهره، از حمله دزدان دریایی بیزانس به شهرک‌های یهودیان بیزانس در شام خبر می‌دهد و نشان‌دهنده افول تجارت برده به وسیله یهودیان است (Whitfield, 2018: 260). باید به این نکته نیز توجه کرد که در قرن یازدهم میلادی/ چهارم و پنجم قمری، گروه‌های روس و وایکینگ که به تجارت برده مشغول بودند، بیشتر توجه خود را از جهان اسلام به بیزانس معطوف کردند و مسیحی شدن حاکم روس در اواخر قرن دهم میلادی، به کاهش تجارت در میان آنان منجر شد (فرانکوپن، ۱۴۰۰: ۱۷ - ۱۱۶).

نتیجه‌گیری

مطالعه نقش تجار و بازرگانان یهودی در تجارت برده، با توجه به اشارات اندک منابع، دشوار است. با این حال، می‌توانیم با بررسی مدارک موجود، چنین نتیجه بگیریم که با وجود اینکه تجار محلی و اقوام و

مرو که متعلق به قرن اول تا سوم میلادی است، دال بر حضور یهودیانی است که در آن زمان در طول جاده ابریشم می‌زیستند (فولتس، ۱۳۸۵: ۴۰). یک کتیبه سنگی از کنیسه‌ای در کای فنگ در بخش‌های سفلی زردرود پیدا شده است که نشانه وسوسه‌کننده‌ای از قدیمی‌ترین حضور یهودیان در آسیای خاوری است. اگر اصالت این کتیبه را باور کنیم، ظاهراً این اجتماع یهودی را، که در آغاز قرن بیستم در چین خاوری شناسایی شد، تاجران بنا نهادند که به احتمال زیاد از طریق جاده ابریشم، به آسیای شرقی آمده بودند (همان، ۴۴). به نظر می‌رسد تساهل مذهبی در آسیای میانه، مهم‌ترین دلیل مهاجرت فراریان از غرب ایران به آسیای میانه بوده است (هاوسیگ، ۱۳۹۳: ۲/ ۲۰۱). تولید آثار ادبی محدود به عربی و فارسی مکتوب، تقریباً مدت دو قرن تا حد زیادی ناپدید بود. از این دوره (قرن دوم هجری) فقط چند قطعه از فارسی مکتوب باقی مانده است و از آن جمله، چند سند تجاری است که به یهودی - فارسی (یعنی فارسی نوشته به الفبای عبری) در چین کشف شد و شاهدی بر این است که بازرگانان ایرانی - یهودی در طول جاده ابریشم فعال بودند (فولتس، ۱۳۹۹: ۹۷؛ هاوسیگ، ۱۳۹۳: ۲/ ۹۸ - ۱۹۷؛ Chaffee, 2018: 108 - 109). با توجه به شواهد و مدارک، می‌توان چنین نتیجه گرفت که یهودیان در ایران، در مسیرهای تجاری شرق به غرب و بالعکس، ساکن بوده‌اند که در واقع، تجارت شبکه‌ای، آنها را به یکدیگر متصل می‌کرد. چنان‌که ذکر شد، مسیر تجاری یهود در طول راه ابریشم شکل گرفت و همچنین عمده فعالیتشان در جهان اسلام، پیرامون مرکز خلافت اسلامی و نواحی اطراف آن، به‌عنوان بازار اصلی کالای انسانی‌شان بود.

با آشفتگی در خلافت عباسی، وضع یهودیان هم

- مذاهب گوناگون در تجارت برده نقش داشته‌اند، اما عمده تجارت برده، به‌خصوص بردگان سفید به سرزمین‌های اسلامی و ایران در قرون نخستین اسلامی، بیشتر بر عهده یهودیان بود. یهودیان در زمانی که مسیحیان و مسلمانان در جدال قدرت بودند و جنگ‌های مختلفی در سرتاسر جهان آن روزگار رخ می‌داد، نقش واسطه‌ای میان سرزمین‌های مختلف را بر عهده داشتند و از موقعیتی نهایت بهره را بردند که برای تقاضای برده در جهان اسلام به وجود آمده بود. بردگان برای اروپاییان، برای خرید کالاهای ضروری (مانند ادویه) و تجملی (مانند ابریشم)، نقش پول را داشتند. آنها عمدتاً بردگان سفید اسلاوی و دیگر اقوام اروپایی را خریداری و به بنادر و راه‌های حمل برده انتقال می‌دادند که طی جنگ‌های مختلف به بردگی گرفته می‌شدند. همچنین زنان برده را برای ایفای نقش‌های هم‌خوابگی و موسیقیایی تربیت می‌کردند، مردان برده را بیشتر خواجه و سپس به بازارهای متقاضی حمل می‌کردند که عمدتاً جهان اسلام، بیزانس و چین بود. به عبارت دیگر، می‌توان گفت که در قرون هفتم تا یازدهم میلادی / اول تا چهارم هجری، تجارت بین‌المللی برده در انحصار یهودیان بود که در ایران و منابع اسلامی با عنوان راذانی‌ها شناخته می‌شدند. مدارک موجود نشان می‌دهد شبکه مختلفی از یهودیان در تجارت این کالای انسانی، نقش داشته‌اند.
- کتاب‌نامه**
- ابن بلخی (۱۳۷۴). *فارسنامه*. تصحیح منصور رستگار فسایی. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
- ابن خردادبه، عبدالله بن عبدالله (۱۳۷۱)، *مسالک و ممالک*، ترجمه سعید خاکرند، تهران: میراث ملل.
- ابن فقیه، احمد بن محمد (۱۳۷۹)، *البلدان*،
- ترجمه محمدرضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن فضلان، احمد. (۲۵۳۵ش). *سفرنامه*. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. چ ۲. تهران: انتشارات شرق.
- ابن حوقل، محمد (۱۹۳۸)، *صورة الارض*، چ ۲، بیروت: دار صادر.
- ابن حوقل، محمد (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورة الارض*، ترجمه جعفر شعار، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
- اشپولر، برتولد (۱۳۶۹)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه مریم میراحمدی، ج ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- براقی، حسین (۱۳۸۱)، *تاریخ کوفه*، ترجمه سعید راد رحیمی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- بولنوا، لوس (۱۳۸۳)، *راه ابریشم*، ترجمه ملک ناصر نوبان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- تودلایی، بنیامین بن یونه (۱۳۸۰)، *سفرنامه رابی بنیامین تودلایی*، ترجمه مهوش ناطق، تهران: کارنگ.
- جوزجانی، منهاج السراج (۱۳۶۳)، *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، چ ۲، ج ۱، تهران: دنیای کتاب.
- حازمی، محمد بن موسی (۱۴۱۵ق)، *الأماكن أو ما اتفق لفظه وافترق مسماه من الأمكنة*، بی‌جا: دار الیمامة للبحث والترجمة والنشر.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۸۰)، *تاریخ افغانستان بعد از اسلام*، تهران: افسون.
- حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰)، *معجم البلدان*، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حدود العالم من المغرب الى المشرق* (۱۴۲۳ق)،

- تحقیق یوسف الهادی، قاهره: دارالثقافیه للنشر. دانلپ، د. م (۱۳۸۲)، *تاریخ خزران از پیدایش تا انقراض*، ترجمه محسن خادم، تهران: ققنوس. دورانت، ویل (۱۳۷۳)، *تاریخ تمدن*، ترجمه ابوطالب صارمی و دیگران، چ ۴، ج ۴، تهران: علمی و فرهنگی.
- زیدان، جرجی (۱۳۸۹)، *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهرکلام، چ ۱۳، تهران: امیرکبیر. سید سجادی، منصور (۱۳۸۳)، *مرو بازسازی جغرافیای تاریخی یک شهر بر پایه نوشته‌های تاریخی و شواهد باستانی*، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- شجاعی مهر، حسن (۱۳۹۲)، *درآمدی بر جغرافیای تاریخی فرارود (در سده‌های نخستین اسلامی)*، تهران: سمت.
- صبری پاشا، ایوب (۱۴۲۴ق)، *موسوعه مرآة الحرمين الشريفین و جزیره العرب*، ج ۴، قاهره: دار الافاق العربیه.
- عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر (۱۳۸۳)، *قابوس‌نامه*، تصحیح غلامحسین یوسفی، چ ۱۳، تهران: علمی و فرهنگی.
- عهد عتیق: *کتاب‌های شریعت یا تورات* (۱۳۹۴)، ترجمه پیروز سیار، چ ۲، ج ۱، تهران: انتشارات هرمس.
- عودی، ستار (۱۳۹۳) «راذانیه»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۹، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- فرانکوپن، پیتر (۱۴۰۰)، *راه‌های ابریشم: تاریخ جهان از دیدگاهی نو*، ترجمه حسن افشار، چ ۳، تهران: نشر مرکز.
- فولتس، ریچارد (۱۳۸۵)، *دین‌های جاده ابریشم*، ترجمه عسکری پاشایی، تهران: فراروان.
- فولتس، ریچارد (۱۳۹۹)، *ایران در تاریخ جهان*، ترجمه عسکری پاشایی، چ ۳، تهران: نشر دیبایه.
- کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر (۱۹۸۱م)، *النخراج و صناعه الکتابه*، بغداد: دار الرشید للنشر.
- کستلر، آرتور (۱۳۶۱)، *خزران*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: خوارزمی.
- لوئیس، برنارد (۱۳۹۱)، *خاورمیانه*، ترجمه حسن کامشاد، چ ۳، تهران: نشر نی.
- متز، آدام (۱۳۸۸)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*، ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگزلو، چ ۴، تهران: امیرکبیر.
- مسیری، عبدالوهاب (۱۳۸۳)، *دایره‌المعارف یهود، یهودیت و صهیونیسم*، ترجمه مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های تاریخ خاورمیانه، ج ۲ و ۴، تهران: دبیرخانه کنفرانس بین‌المللی حمایت از انتفاضه فلسطین.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۱ و ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- هاوسینگ، هانس ویلهلم (۱۳۹۳)، *تاریخ آسیای مرکزی و جاده ابریشم: دوران اسلامی*، ترجمه مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام، ج ۲، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق. (۱۳۵۶). *البلدان*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Barker, Hannah. (2021). The trade in slaves in the Black sea, Russia and Eastern Europe. In: Perry, Graig; Others. *The Cambridge World History of Slavery*, Vol.. Cambridge: Cambridge University Press; 100 – 122.

Chaffe, John W. (2018). *The Muslim Merchants of Premodern China*. Cambridge: Cambridge University Press.

Downham, Clare. (2009). *The Viking*

- Slave. Trade .History ireland.* Dublin: History Publications Limited.
- Fischel, Walter J. (1952). The Jewish Merchants, called Radanites. *The Jewish Quarterly Review. New Series*, 42(3), 321 – 325.
- Freamon, Bernard K. (2019). *Possessed by the Right Hand: The Problem of Slavery in Islamic Law and Muslim Cultures.* LEIDEN and BOSTON: Brill.
- Gil, Moshe. (1974). The Rādhānite Merchants and the Land of Rādhān. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17(3), 299-328.
- Gordon, Murray. (1989). *Slavery in the Arab world.* New York: New Amesterdam books.
- Perry, Graig; Others. (2021). Slavery in the medieval millennium. In: Perry, Graig; Others. *The Cambridge World History of Slavery.* Cambridge: Cambridge University Press; p 1 – 24.
- Rabinowitz, L. (1945). The Routes of the Radanites. *The Jewish Quarterly Review, New Series*, 35(3), 251-280.
- Toch, Michael. (2013). *The economic history of European Jews.* Leiden and Boston: Brill.
- Whitfield, Susan. (2018). *Silk, slaves, and stupas: material culture of the Silk Road.* Oakland, California: University of California Press.
- Webb, Simon. (2020). *The Forgotten Slave Trade: The White European Slaves of Islam.* Yorkshire – Philadelphia: Pen & Sword History.